

SALGIN HASTALIK KAYNAKLI KRİZLERİN TURİZM ENDÜSTRİSİNE ETKİLERİ; COVID-19 ÖZELİNDE BİR ARAŞTIRMA

THE EFFECTS OF EPIDEMIC DISEASES ORIGINATED CRISES ON THE TOURISM INDUSTRY; A RESEARCH SPECIFIC TO COVID-19

Süleyman AKKAŞOĞLU⁽¹⁾, Ceyhun AKYOL⁽²⁾

Öz: Ülke ekonomilerine fayda getiren en önemli endüstrilerden birisi olan turizm; döviz girişi sağlama, istihdam oluşturma, dış ticaret açığının kapatılması gibi iktisadi alanlarda birçok önemli katkı sağlamaktadır. Diğer yandan, turizm endüstrisinde talebin esnek bir yapıya sahip olması, ulusal ya da uluslararası düzeyde meydana gelen salgın hastalık ve krizlerin, turizm faaliyetlerini ve paydaşlarını doğrudan etkileyebilmektedir. 2019 yılı sonlarında dünya genelinde, 2020 yılı Mart ayı itibarıyla Türkiye’de ortaya çıkan küresel Koronavirüs Pandemisi (Covid-19) turizm endüstrisini önemli ölçüde etkisi altına almıştır.

Bu noktadan hareketle çalışmada, Covid-19 salgınının turizm endüstrisi üzerindeki etkisi; turizm gelirleri, turist sayıları, turizmin Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYİH) içerisindeki payı ve turizmde istihdam sayıları kapsamında incelenmiştir. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği çalışmada veri toplama amacıyla literatür taraması ve doküman inceleme tekniklerinden yararlanılmıştır. Elde edilen veriler doğrultusunda, geçmiş dönemlerde yaşanan salgın hastalıklar ve krizlerin turizme etkileri ile Covid-19 salgınının turizm üzerindeki etkileri karşılaştırılmıştır. Çalışma neticesinde; önceki yıllarda yaşanan salgın hastalık ve krizler sonrasında turizm endüstrisinin ortalama verileri iki yılda yakalayabildiği tespit edilmiştir. Günümüzde yaşanan Covid-19 salgın sürecinin etkisinin ise daha uzun süreceği, sürecin turizm endüstrisine, turizm faaliyetlerine ve paydaşlarına daha kalıcı zararlar bırakacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kriz, Turizm Endüstrisi, Covid-19.

Abstract: *Tourism, which is one of the most important industries that brings benefits to the country's economies; It provides many important contributions in economic fields such as providing foreign exchange inflow, creating employment, closing the foreign trade deficit. On the other hand, due to the flexible nature of demand in the tourism industry, epidemics and crises occurring at national or international level can directly affect tourism activities and stakeholders. The global Coronavirus Pandemic (Covid-19), which emerged in Turkey as of March 2020, worldwide, at the end of 2019, had a significant impact on the tourism industry.*

From this point of view, in the study, the effect of the Covid-19 epidemic on the tourism industry; tourism revenues, the number of tourists, the share of tourism in the Gross Domestic Product (GDP) and the number of employment in tourism. In the study, in which the qualitative research method was adopted, literature review and document review techniques were used for data collection. In line with the data obtained, the effects of the epidemic diseases and crises experienced in the past on tourism and the effects of the Covid-19 epidemic on tourism were compared. As a result of the study; after the epidemics and crises experienced in the previous years, it has been determined that the tourism industry can catch the average data in two years. It is predicted that the effect of the current Covid-19 epidemic process will

⁽¹⁾ Doğuş Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü; sakkasoglu@dogus.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0613-9743

⁽²⁾ Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü; ceyhunakyol@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5542-7309

Geliş/Received: 30-05-2021; Kabul/Accepted: 30-12-2021

last longer, and the process will cause more permanent damage to the tourism industry, tourism activities and stakeholders.

Keywords: *Crisis, Tourism Industry, Covid-19.*

JEL: *L83, N30.*

1. Giriş

Tarih süresince görülen salgın hastalıklar, yıllarca birçok ülkeyi etkilemiş, milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur (İbiş, 2020: 87). Ayrıca; 2003 yılında SARS (Ciddi Akut Solunum Yolu Sendromu), 2005 yılında kuş gribi ve 2009 yılında domuz gribi gibi virüsler dünya geneline yayılmış ve pandemiye uzanan süreçlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir (Özkoçak, Koç ve Gültekin, 2020: 1186). Geçmiş yıllarda yaşanan bu salgın hastalıklara günümüzde hâlâ etkisi devam eden Covid-19 virüsü kaynaklı hastalıklar da eklenmiştir.

Ateş, öksürük, nefes darlığı gibi belirtiler neticesinde ortaya çıkan ve tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 virüsü, Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre; 24 Aralık 2021 tarihinde dünya genelinde 279.153.986 vaka sayısı, 5.405.867 ölüme sebebiyet vermiş, salgın neticesinde Türkiye’de ise 9.002.968 vaka, 78.778 ölüm gerçekleşmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2021; worldometers.info, 2021).

Covid-19 ile ilgili test sayısı, vaka sayısı, hasta sayısı, vefat sayısı gibi bilgiler turizm endüstrisinin tüm öge ve paydaşlarını (sektör, işletme, çalışma hayatı) oldukça yakından etkilemektedir. İnsan odaklı hizmet sunan turizm endüstrisi aktörleri bu süreçten son derece olumsuz etkilenmiştir. Belirli kurallar çerçevesinde uygulanan seyahat kısıtlamaları, oluşan karantina süreçleri, sokağa çıkma yasakları gibi uygulamalar turizm işletmelerinin hizmetlerini sekteye uğratmış, ilgili kurum ve kuruluşların faaliyetlerini erteleme veya iptal etme konumuna getirmiştir. Birçok işletme belirli aralıklarla kapalı kalmış, personelini işten çıkartmış ve tamamen kapatma sorunları ile uğraşmıştır.

Sınır kapılarının kapanması, vize uygulamalarının kısıtlanması, seyahat yasaklarının getirilmesi gibi uluslararası alanlarda uygulanan pandemi önlemleri; dünyadaki ve Türkiye’deki turizm gelirlerini, turist sayılarını, turizm gelirlerinin GSYİH içerisindeki payını, turizm endüstrisindeki istihdam oranlarını büyük ölçüde etkilemiş ve değiştirmiştir. Çalışma kapsamında, Covid-19 salgınının turizm endüstrisi üzerindeki etkisi incelenmekte ve Covid-19 salgını ile diğer salgın hastalık (SARS, kuş gribi ve domuz gribi) kaynaklı krizlerin turizm endüstrisi üzerindeki etkileri karşılaştırılmaktadır.

2. Literatür

Dünyada farklı sebeplerle ortaya çıkan hastalıkların zamanla yok olup gittiği bilinmektedir. Fakat insanoğlunun farklı hastalık ve salgınlarla her zaman karşılaşabilme ihtimali söz konusudur (Raoult, Mouffok, Bitam, Piarroux ve Drancourt, 2013: 18). Bu durum, dünyada faaliyet gösteren tüm sektör ve işletmelerde krizler meydana getirebilmektedir.

Dinamik yapıdaki turizm endüstrisi oldukça yüksek bir talep esnekliğine sahiptir. Politik sorunlar, ekonomik krizler, mücbir sebepler gibi olaylardan hızla ve oldukça etkilenen turizm endüstrisi, tarih boyunca birçok farklı alanda krizlerle karşı karşıya kalmıştır. Ekonomi, terörizm, doğal afet, siyaset ve sosyo-kültürel konularda

yaşanan birçok olay ve gelişme, turizm endüstrisini etkilemiş, farklı açılardan ilgili sektörlerle yansımıştır (Gür, 2019: 40).

Turizm endüstrisi, dünya genelinde veya destinasyon özelinde meydana gelebilecek farklı durumlara, talep boyutu itibariyle olumlu ya da olumsuz bir biçimde ani tepkiler verebilen bir yapıya sahiptir (Oduncuoğlu, 2021: 309). Günümüz koşullarında turizm endüstrisinin etkilendiği en önemli konu sağlıkla ilgili olmuş, olay ise literatüre Covid-19 salgını olarak kaydedilmiştir (Bahar ve İlal, 2020: 128). Tüm ülkelerin sağlık sistemlerinin ve altyapılarının sorgulanmasına neden olan, sağlık personeli yetersizliği ve tıbbi malzeme eksikliği gibi konularda dünya genelinde karmaşa oluşturan Covid-19 salgını ile ilgili tedavi ve aşı çalışmaları devam etmektedir (Demir, Günaydın ve Demir, 2020: 81).

2.1. Kriz Kavramı

İlgili literatürde ilk kez tıp alanında kullanılan kriz, sosyal bilimler literatürüne 1960'lı yıllarda girmiş bir kavramdır (Güneş ve Beyazıt, 2010: 16). Krizle ilgili literatür incelemesi yapıldığında kavramın farklı disiplinlerde farklı bakış açılarıyla yorumlandığı görülmektedir (Küçükaltan, Tükeltürk ve Çiftçi, 2015: 3). İşletme, ekonomi, siyaset, felsefe, tıp bilim dallarında farklı bakış açılarıyla tanımlanan kriz (Tuğsal, 2016: 58), sosyal bilimler alanında “*buhran*” ve “*bunalım*” gibi kavramlarla eş anlamlı biçimde kullanılmaktadır (Delice, 2003: 58). İşletme yönetimi literatüründe “*stres*”, “*endişe*”, “*panik*”, “*felaket*” gibi ifadelerle tanımlanan kriz kavramının, genel bir tanımının yapılması zor olmakla birlikte, çok geniş bir kullanım alanına sahip olduğu söylenebilmektedir (Zerenler, 2004: 101). Ulusal ve uluslararası literatürde kriz kavramı, daha çok işletme ve tıp bilim dalları altında yer alıyor gibi görülse de, hayatın her alanında karşılaşılabilen bir olgudur. (Çakmak, 2018: 5).

“*İşletmeye/lere ve paydaşlarına zarar verme potansiyeli olan ve bu konuda tehditte bulunan büyük ve öngörülemez olay*” şeklinde ifade edilen kriz (Pedraza, 2010: 6); işletmenin olağan faaliyetlerini bozan, işletme varlıklarını, paydaş ilişkilerini ve hayatta kalma sürecini tehdit eden olağan dışı olaylardır (Carroll, 2009: 66). Kriz; “*bir organizasyonun süregelen fonksiyonlarına, hedeflere ulaşma konusundaki başarısına, faaliyetlerini sürdürmesine ya da yaşam sürecine müdahale eden veya çalışan, müşteri veya ortakları tarafından algılanan zararlı kişisel etkilere sahip eylem(ler) ya da hata(lar)*” olarak da tanımlanmaktadır (Ritchie, 2004: 670). Coombs (2007: 164) ise kriz kavramını; “*işletme faaliyetlerini sekteye uğratan, bozan, aniden gelişen beklenmedik bir olay*” olarak tanımlamaktadır. Aynı tanımda krizlerin paydaşlara; fiziksel, duygusal ve finansal olarak zarar verebileceği de ifade edilmektedir.

Kriz kavramının ulusal ve uluslararası literatür kapsamında ağırlıklı olarak olumsuz bir biçimde algılandığı, daha çok olumsuz yönü üzerinde durulduğu görülmektedir. Farklı zamanlarda çevrelerinde vuku bulan olay ve gelişmelerden etkilenen işletmeler, bu süreçlerden olumlu veya olumsuz açılardan etkiye uğrayabilmektedir. “*Etkileri işletmeler adına sorun oluşturabilen olaylar*” kriz olarak ifade edilmektedir (Doğan, 2013: 86).

Krize dair subjektif ve objektif olmak üzere iki yaklaşım söz konusudur. Daha çok, sezgiye yönelik olan subjektif yaklaşım; krizin işletme yönetiminin öngörüsü doğrultusunda oluştuğu veya ortaya çıktığı düşüncesini savunmaktadır. İşletmeyi bir

sistem olarak gören objektif yaklaşım ise alt sistemlerden birinin bozulması neticesinde krizin ortaya çıktığı düşüncesini savunmaktadır (Vergiliel Tüz, 2014: 3).

Bir işletme için kriz, yaygın düşüncenin aksine, her zaman kötü ya da negatif etkide bulunmamakta, fırsata dönüşebildiği olumlu durumlarla da karşılaşılabilmesi söz konusu olabilmektedir. Kriz kavramının işletmeler adına olumlu etkisi “*fırsat*” iken, olumsuz etkisi de “*tehdit*” olarak değerlendirilmektedir (Scott ve Laws, 2005: 150). Çince karşılığı “*weiji*” olan kriz, tehlike anlamına gelen “*weixian*” ve fırsat anlamına gelen “*jihui*” kelimelerinin birleşimidir. Kriz kavramının gerçek özelliklerini açıkça yansıtan (Glaesser, 2006: 12) bu tanımlamalardan da hareketle, krizin ve sürecin işletmeler adına adeta bir dönüm noktası olduğu düşünülmektedir (Keown-McMullan, 1997: 4).

2.2. Turizm ve Kriz

Krizler, birçok endüstriyi ve endüstriler bünyesinde faaliyet gösteren işletmeleri olumlu veya olumsuz bir biçimde etkilemektedir. Özellikle krize karşı hassas olan endüstrilerde faaliyet gösteren işletmeler krizin etkilerini son derece yoğun bir şekilde hissetmektedir. Krizin ve etkilerinin yoğun olarak hissedildiği endüstrilerden biri de kuşkusuz turizmdir. Turizm endüstrisi açısından kriz kavramı; politik olumsuzluklar, çevresel olaylar, güvenlik sorunları, sosyo-kültürel olaylar ve ekonomik gelişmeler gibi birçok farklı açıdan ele alınabilmektedir (Vural ve Uçar, 2017: 258).

Turizm endüstrisi için kriz; “*endüstrinin olağan faaliyetlerinde sorunlara yol açan, faaliyetleri durduran, turistik destinasyonun güven ve emniyeti ile ilgili turistleri tedirgin eden, turizm gelirleri ve turizm talebinde azalmalara neden olan durumlar*” şeklinde tanımlanmaktadır (Köşker, 2017: 218). “*Turistik destinasyonlara ilişkin turist algılarının olumsuz açıdan etkilenmesi ve destinasyona ilişkin oluşan kötü imaj algısı*” da turizm endüstrisi için kriz olarak ifade edilmektedir (Manap Davras ve Aktel, 2018: 29). Turizm endüstrisi için olumsuz bir durumun aniden meydana gelmesine neden olan bir olay, krizdir. Bu bağlamda krizler; tek bir işletmeyi, bir bölgeyi veya destinasyonu etkileyebilecek düzeyde, ulusal ya da küresel ölçekte meydana gelebilmektedir (Laws ve Prideaux, 2005: 2). Turizm, yapısı itibarıyla yerel, bölgesel, ulusal veya uluslararası ölçekte meydana gelen krizlerden etkilenmeye açık bir endüstridir (Akıncı, 2010: 217).

2.3. Salgın Hastalıklardan Kaynaklanan Krizler ve Turizm Endüstrisi

Küresel etki oluşturma potansiyeline sahip salgın hastalıklar, ülke ekonomilerini ve endüstri faaliyetlerini çok yönlü bir biçimde etkileyebilmektedir. Farklı endüstrilere doğrudan veya dolaylı katılım sağlayan sektörlerin içerisinde bulunduğu senaryo ve hesaplamalar, salgın hastalıkların büyük miktarlarda ekonomik kayıplar oluşturabileceğini, sektörlerde faaliyet gösteren işletmelere ve ilgili tüm paydaşlara zarar getireceğini öngörmektedir.

Özellikle turizm perspektifinden değerlendirildiğinde salgın hastalıklar, endüstriyi ve tüm öğelerini farklı açılardan etkilemektedir. İşletme, yatırımcı, girişimci, yerel yönetim, iş gören gibi paydaşların yer aldığı turizm endüstrisi ve sektörler, kırılgan yapıları ve dinamik özellikleri nedeniyle salgın hastalık ve benzeri gelişmelerden çok çabuk etkilenmekte ve bunların toparlanma süreçleri uzun sürebilmektedir. İlgili kurum ve kuruluşların faaliyetlerine ara vermesi, işletmelerin kapanması, istihdam kayıpları gibi olaylar, endüstride faaliyet gösteren tüm paydaşların eski günlere dönmesini zorlaştıran sürecin gelişmeleridir.

Son on yedi yıllık süreç incelendiğinde 2003 yılında SARS, 2005 yılında kuş gribi ve 2009 yılında ortaya çıkan domuz gribi salgın hastalıkların, meydana geldikleri yıllarda ve sonraki birkaç yılda turizm endüstrisini etkilemiştir. Özellikle 2003 yılında Asya'daki SARS salgın hastalığı ilgili coğrafyadaki ülkelere yönelik turizm hareketlerini olumsuz yönde etkilemiştir (Köşker, 2017: 219). SARS, şiddetli akut solunum sendromu olarak ifade edilmektedir. SARS ve kuş gribi salgını Asya'nın güvenli bir turist destinasyonu olduğu imajına zarar vermekle birlikte salgından en ciddi şekilde etkilenen Asya ülkeleri olan Çin, Hong Kong, Singapur ve Vietnam'da turizm endüstrisinin çökmesine sebep olduğu ifade edilmektedir (Çeti ve Ünlüönen, 2019: 114). SARS salgını doğrultusunda dünya genelinde turizm sayılarında bir azalma görülse de Türkiye'deki turizm faaliyetleri üzerinde salgının önemli bir etkisi olmamıştır (Khan, 2020: 32).

2003 yılı sonrasında meydana gelen bir diğer önemli salgın hastalık da 2005 yılı sonlarında ortaya çıkan H5N1 kuş gribi salgınıdır. H5N1 kuş gribi, insanlarda grip etkeni olarak gözlenen influenza virüslerinden A tipinin neden olduğu, evcil ve yabani kanatlılar ile memeli hayvanların çoğunda solunum ve sindirim sistemine ait belirtiler gösteren, ölümlü sonuçlanan çok bulaşıcı bir hastalıktır (Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, 2021). H5N1 kuş gribi, kuşlardan insana bulaşan, Hollanda, Hong Kong, Vietnam, Tayland ve Kamboçya gibi ülkelerde 2003 yılında görülmeye başlanan bir virüstür. Daha sonra virüs bu ülkelerden Çin, Rusya, Türkiye, Romanya ve Yunanistan'a yayılmıştır (Page vd. (2006)'dan Aktaran: Zeydan ve Gürbüz, 2020: 128). 2005 yılı sonlarında ortaya çıkan kuş gribi salgını Türkiye'deki turizm faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir.

2009 yılında küresel salgına neden olan bir diğer salgın hastalık da H1N1 olarak adlandırılan domuz gribi olmuştur. Domuz gribi, domuzlara özgü influenza A virüslerinden biri olan H1N1'in domuzlardan insanlara geçmesiyle başlayan ve insanlardan insanlara bulaşmasıyla devam eden bir solunum enfeksiyonudur. Domuz gribi vakalarının görülmesiyle birlikte Avrupa'da yaklaşık 50 ülkede pandemi ilan edilmiş ve salgın neticesinde ülkeler arasında bazı seyahat yasakları getirilmiştir (Kiper, Saraç, Çolak ve Batman, 2020: 530). Diğer salgın hastalıklara kıyasla domuz gribinin ülkemiz turizmine etkileri çok yoğun olmamıştır.

Günümüzde tüm dünyayı etkisi altına alan başka bir salgın söz konusudur. Bu salgın Covid-19 olarak adlandırılmaktadır. Covid-19, insanları dünya çapında etkileyen yeni bir salgın olup öksürük, ateş ve daha şiddetli vakalarda nefes almada güçlük gibi semptomlarla solunum hastalığına neden olmaktadır. Salgın, öncelikle öksürük ve hapşırıklardan kaynaklanan solunum damlacıkları yoluyla insanlar arasında yayılım göstermektedir (Bakar ve Rosbi, 2020). Covid-19 salgını insanların gündelik yaşamlarını önemli ölçüde etkileyen, küresel ölçekte bütün dünyayı etkisi altına alan ve kısa sürede insan hayatını tehdit eden ciddi bir salgına dönüşmüştür. Covid-19 salgını, kısa ve uzun vadede sosyal, ekonomik ve politik etkileri açısından birçok olumsuzluğa ve küresel ölçekte ekonomik krize neden olmuştur. Salgınla birlikte turizm endüstrisinde faaliyet gösteren işletmeler başta olmak üzere, ilgili sektörlerde çalışanlar ve dünya genelindeki birçok işletme salgından olumsuz yönde etkilenmiştir (Farzanegan, Gholipour, Feizi, Nunkoo ve Andargoli, 2021; Bahar ve İlal, 2020).

Bu doğrultuda salgınların turizm talebi üzerinde oldukça önemli olduğu ve ortaya çıktıkları zamanlarda talebin geçici olarak düşeceği, gelirin de azalacağı düşünülmektedir (Kiper vd., 2020: 530). Günümüzde etkisi devam eden Covid-19

salgını; dünyadaki turizm faaliyetlerinden elde edilen geliri, turizm hareketlerine katılan turist sayısını, turizm gelirlerinin GSYİH içerisindeki payını, turizm endüstrisindeki istihdam oranlarını geçmiş yıllara oranla etkilemiştir. Çalışma kapsamında bu bilgilere ve gelişmelere yer verilmekte, elde edilen veriler tablolar ve şekiller aracılığıyla yorumlanmaktadır.

3. Yöntem

Çalışmanın amacı, Covid-19 salgınının turizm endüstrisi üzerindeki etkisinin incelenmesi ve Covid-19 salgını ile diğer salgın hastalık kaynaklı krizlerin turizm endüstrisi üzerindeki etkilerinin karşılaştırılmasıdır. Bu doğrultuda özellikle son 20 yıllık süreçte yaşanan salgın hastalıklar karşısında turizm endüstrisinin etkilenme düzeyi ve boyutu incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemi çerçevesinde veri toplama tekniği olarak literatür taraması ve doküman incelemesinden yararlanılmıştır. İkincil veriler aracılığıyla iki aşamada gerçekleştirilen çalışmanın ilk aşamasında Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ile Kültür ve Turizm Bakanlığının turizm istatistiklerinden veriler elde edilmiş, ikinci aşamada ise konu ile ilgili literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Konu hakkında gerçekleştirilen çalışmalar doğrultusunda elde edilen veri setlerinden oluşan ikincil veriler, bilgi edinmenin temel yollarından biri olup betimleyici ve açıklayıcı çalışmalarda kullanılmaktadır (Coşkun, Altunışık ve Yıldırım, 2017: 81).

Araştırma verilerinin incelenmesi, 2003-2020 yılları arasındaki verilerle sınırlı tutulmuştur. Verilerin 2003 yılından itibaren alınmasının nedeni araştırma kapsamında Covid-19 salgını ile karşılaştırılan diğer salgın hastalıkların bu dönemde başlamasıdır. Araştırma kapsamında ilk olarak 2003-2020 yılları arasındaki turizm gelirleri, turist sayıları, turizmin GSYİH içerisindeki payına ilişkin veriler tablo ve grafik yardımıyla düzenlenmiştir. Sonraki aşamada ise son on yedi yıllık süre içerisinde meydana gelen salgın hastalıklar ve krizlerin turizm endüstrisi üzerindeki etkisi incelenmiş, Covid-19 salgını ile diğer salgın hastalıkların turizm endüstrisi üzerindeki etkisi karşılaştırılmıştır.

4. Bulgular ve Tartışma

Çalışmanın bu kısmında son on yedi yılın ülke turizm geliri, turizm gideri, ortalama harcama, GSYİH verileri, turist sayısı, gelen ziyaretçilerin ülkelere göre dağılımı gibi bilgilere yer verilmekte, tablo ve şekiller aracılığıyla değerlendirilmeler yapılmaktadır.

4.1. Turizm Geliri, Turizm Gideri, Ortalama Harcama ve GSYİH Verileri

4.1.1. Turizm Gelirleri

Turizm gelirleri ile ilgili tablo incelendiğinde (Tablo 1), belirli dönemler dışında turizm gelirlerinin genellikle artış gösterdiği görülmektedir. Covid-19 salgını öncesi dönem olan 2019 yılında turizm gelirleri bir önceki (2018) yıla göre %17 artış göstererek 34,5 milyar dolara ulaşmış ve elde edilen turizm geliri 2019 yılına kadar ulaşılan en yüksek rakam olmuştur. Aynı yıl kişi başı turizm geliri ise bir önceki yıla göre yaklaşık %3 oranında artış göstererek 666 dolara yükselmiştir. Salgın etkisinin yoğun olarak hissedildiği 2020 ise, turizm gelirlerinde ciddi oranda düşüşün yaşandığı bir yıl olmuştur. 2020 yılında turizm gelirleri bir önceki yıl olan 2019'a göre %65,1 oranında azalarak 12,1 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü, 2021).

Tablo 1. Turizm Geliri, Turizm Gideri, Ortalama Harcama ve GSYİH Verileri

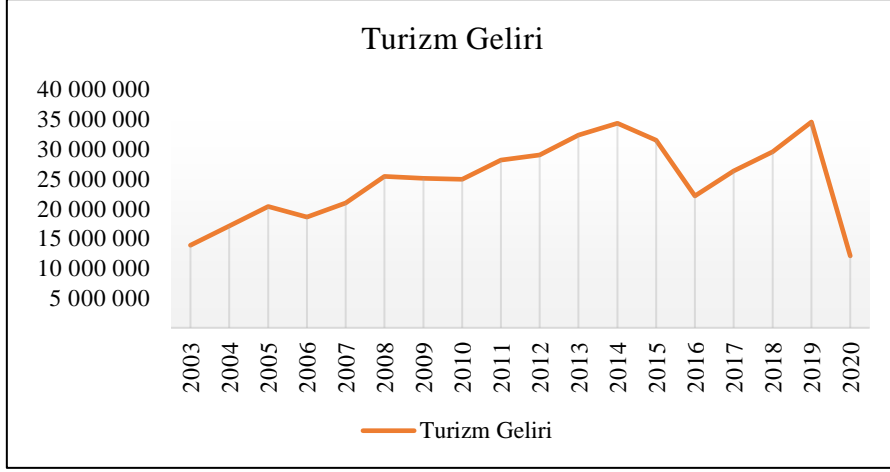
Yıllar	Turizm Geliri	Ortalama Harcama	Turizm Gideri	GSYİH İçerisindeki Payı
	(bin \$)	(\$)	(milyon \$)	
2003	13.854.866	850	2.425	4,4
2004	17.076.607	843	2.954	4,2
2005	20.322.111	842	3.395	4,1
2006	18.593.951	803	3.271	3,4
2007	20.942.500	770	4.043	3,1
2008	25.415.067	820	4.266	3,3
2009	25.064.482	783	5.090	3,9
2010	24.930.997	755	5.875	3,2
2011	28.115.692	778	5.531	3,4
2012	29.007.003	795	4.593	3,3
2013	32.308.991	824	5.254	3,4
2014	34.305.903	828	5.470	3,7
2015	31.464.777	756	5.698	3,7
2016	22.107.440	705	5.050	2,6
2017	26.283.656	681	5.137	3,1
2018	29.512.926	647	4.896	3,8
2019	34.520.332	666	4.404	4,6
2020	12.059.320	762	1.105	1,7

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü ve Türkiye İstatistik Kurumu verilerinden derlenmiştir.

Veriler incelendiğinde dikkat çekici bir durum da, 2020 yılında kişi başı turizm gelirlerinin bir önceki yıla oranla artış göstermesidir. 2019 yılında kişi başı turizm geliri 666 dolar iken, 2020 yılında bu rakam 762 dolara yükselmiştir. Bu durum, salgın döneminde insanların kitle turizminden ziyade bireysel turizm faaliyetlerine yönelmelerinden kaynaklanabilir. Ayrıca yıllar itibariyle turizm gelirlerinin düşmüş olduğu yıllarda kişi başı turizm gelirlerinde önemli bir düşüşün yaşanmadığı görülmektedir. Dolayısıyla salgın hastalıkların ya da krizlerin yaşandığı dönemlerde turizm gelirlerinde düşüş gerçekleşse de bu durumun kişi başı turizm gelirlerini önemli ölçüde etkilemediği söylenebilmektedir.

Turizm gelirleri ile turizmin GSYİH içerisindeki payı paralellik göstermektedir. Tablo 1’de turizmin GSYİH içerisindeki payı incelendiğinde salgın ve kriz dönemlerinde (2003 SARS, 2006 kuş gribi, 2009 domuz gribi ve 2020 Covid-19) düşüşlerin meydana geldiği görülmektedir. Özellikle salgının etkisinin yoğun olarak yaşandığı 2020 yılında turizm gelirlerinin GSYİH içerisindeki payının önemli ölçüde düştüğü ifade edilebilir.

Son on yedi yıllık süre içerisinde turizm gelirlerinde en çok düşüşün yaşandığı yıl 2020 olmuştur (Şekil 1). Şekildeki bilgilere göre; 2003 yılında Asya-Pasifik ülkelerindeki SARS salgını sonrasında 2005 yılına kadar turizm gelirleri artış eğilimi göstermiştir. 2006 yılının başlarında meydana gelen kuş gribinin turizm gelirlerinde belirli bir oranda azalmaya neden olduğu söylenebilir.

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü ve Türkiye İstatistik Kurumu verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 1. Yıllara Göre Turizm Geliri Dağılımı

Kuş gribi salgını sonrası artış eğilimine geçen turizm gelirleri 2009 yılında yaşanan domuz gribi salgını ile birlikte durağanlaşmıştır. 2014 yılı sonrasında turizm gelirlerinde yaşanan düşüşün nedeni ise Türkiye ile Rusya arasında gerçekleşen krizdir. Yaşanan sınır ihlali sonrasında Rusya'nın Türkiye'ye yönelik tur satışlarını yasaklaması ve 2016 yılında yaşanan darbe girişimi ilgili krizin net tespitleridir. Kısacası 2014-2016 yılları arasında turizm gelirlerinde yaşanan düşüşün salgın hastalık kaynaklı meydana gelmediği söylenebilir. 2016 yılı sonrasında yükselişe geçen turizm gelirleri 2019 yılında 34,5 milyar dolara ulaşmıştır.

Grafikten de (Şekil 1) anlaşılacağı üzere yaşanan krizler sonrası turizm endüstrisi sonraki birkaç yıl içerisinde genellikle artış eğilimine geçmektedir. Yaklaşık on yedi yıllık geçmiş salgın dönemleri incelendiğinde Covid-19 salgınında turizm gelirlerinde yaşanan düşüşün hiçbir salgın döneminde yaşanmadığı söylenebilir.

4.1.2. Turist Sayısı

Turist sayılarına ilişkin tablo incelendiğinde (Tablo 2) yıllar itibariyle ziyaretçi sayılarının belli dönemler dışında genel olarak artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Covid-19 salgını öncesi olan 2019 yılında Türkiye'ye gelen ziyaretçi sayısı bir önceki yıla göre yaklaşık 5,6 milyon kişi artarak 51,7 milyon kişiye ulaşmıştır. 2019 yılı, ziyaretçi sayısı açısından en yüksek verileri içeren yıl olmuştur.

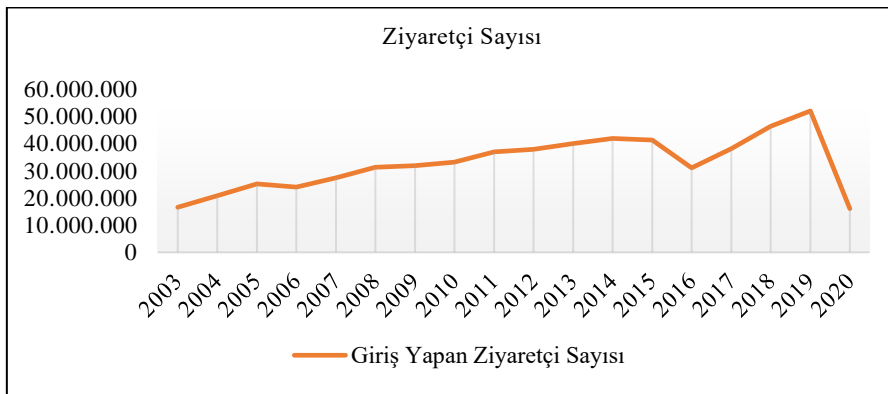
Tablo 2. Yıllara Giriş-Çıkış Yapan Ziyaretçi Sayıları

Yıllar	Giriş Yapan Ziyaretçi Sayısı	Çıkış Yapan Ziyaretçi Sayısı
2003	16.463.623	16.302.053
2004	20.753.734	20.262.640
2005	25.045.142	24.124.501
2006	23.924.023	23.148.669
2007	27.239.630	27.214.988
2008	31.137.774	30.979.979
2009	31.759.816	32.006.149
2010	32.997.308	33.027.943
2011	36.769.039	36.151.328
2012	37.715.225	36.463.921
2013	39.860.771	39.226.226
2014	41.627.246	41.415.070
2015	41.114.069	41.617.530
2016	30.906.680	31.365.330
2017	37.969.824	38.620.346
2018	46.112.592	45.628.673
2019	51.747.198	51.860.042
2020	15.963.997	15.826.266

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü ve Türkiye İstatistik Kurumu verilerinden derlenmiştir.

2020 yılı Mart ayı itibariyle Türkiye’de ilk Covid-19 vakasının görülmesiyle birlikte ziyaretçi sayılarında önemli düşüşler yaşanmıştır. 2020 yılında Türkiye’ye gelen toplam ziyaretçi sayısı 15,9 milyon kişi olmuştur. Bu durum, ziyaretçi sayısında bir önceki yıla göre %69,1 oranında bir azalma olduğu anlamına gelmektedir.

2003 yılında yaşanan SARS ve 2006 yılında meydana gelen kuş gribi salgınlarında ziyaretçi sayılarında bir miktar azalma meydana gelmiştir. Domuz gripinin yaşandığı yıl olan 2009 yılında ise ziyaretçi sayılarında bir azalma meydana gelmemiştir (Şekil 2).

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü ve Türkiye İstatistik Kurumu verilerinden oluşturulmuştur.

Şekil 2. Yıllara Göre Giriş Yapan Ziyaretçi Sayıları

Şekil 2 incelendiğinde 2014 yılı sonrasında ve 2016 yılında ziyaretçi sayılarında yaşanan düşüşün nedeninin salgın hastalık kaynaklı olmadığı, yaşanan krizin Rusya'nın Türkiye'ye yönelik tur satışlarını yasaklaması (Khan, 2020: 32) ve 15 Temmuz 2016'da yaşanan darbe girişiminden kaynaklandığı söylenebilir. 2016 yılı sonrasında yükselişe geçen turizm gelirleri 2019 yılında 34,5 milyar dolara ulaşmıştır.

Geçmiş dönemde salgın hastalık ve diğer sebeplerle yaşanan krizler incelendiğinde, Covid-19 sürecinde görülen turist sayılarındaki düşüş gibi bir vaziyetin yaşanmadığı net bir biçimde görülmektedir. Bu durumun en önemli nedenleri, Covid-19 salgınının önüne geçebilmek için uygulanan sokağa çıkma yasakları, karantina uygulamaları ve ülkelerin karşılıklı sınırlarını kapatmalarıdır. 2020 yılında hem Türkiye'de hem de dünya genelinde belli bir dönem insan hareketliliği salgın nedeniyle durma noktasına gelmiş, bu durum ziyaretçi sayılarına da yansımıştır.

2020 yılında Türkiye'ye gelen toplam 15,9 milyon ziyaretçinin 12,7 milyonunu yabancı ziyaretçiler oluşturmaktadır. Bu dönemde en çok ziyaretçi gönderen ülkelere Tablo 3'te yer verilmektedir.

Tablo 3. Gelen Ziyaretçilerin Ülkelere Göre Dağılımı

Ülkeler	Ziyaretçi Sayısı
Rusya	2.128.758
Bulgaristan	1.242.961
Almanya	1.118.932
Ukrayna	997.652
İngiltere	820.709

Kaynak: Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü ve Türkiye İstatistik Kurumu verilerinden derlenmiştir.

Tablo 3 incelendiğinde görülmektedir ki; pandemi dönemi olan 2020 yılında Türkiye'ye en çok ziyaretçi gönderen ülke Rusya olmuştur. Sonrasında sırasıyla Bulgaristan, Almanya, Ukrayna ile İngiltere, Türkiye'ye en çok ziyaretçi gönderen ülkeler arasında yer almaktadır. Dünya Turizm ve Seyahat Konseyi turizm endüstrisi (seyahat ve konaklama) açısından normalleşmenin ilk etapta iç turizm ile hareketleneceğini, sonrasında ise bölgeler arası genişleme öncesinde bir ülkenin en yakın komşularına ve son olarak da uluslararası uzun mesafelere seyahatlerin başlayacağını öngörmektedir (WTTC, 2020). Nitekim yukarıdaki Tablo 3'te verilen bilgiler bu öngörüü doğrular niteliktedir.

4.1.3. Turizm Endüstrisinde İstihdam

Covid-19 salgını farklı endüstrileri etkisi altına almıştır. Bu durum sektörler üzerinde çarpan etkisi oluşturmuş, üretim ve istihdam üzerinde dünya genelinde ve Türkiye özelinde ani ve derin etkilere neden olmuştur (Boyacıoğlu, 2021: 279). Tüm bu etkenler, endüstrilerdeki üretim seviyesini ve oranını azaltmış, bu durum farklı sektörlerde çok sayıda çalışanın işini kaybetmesine neden olmuştur. Salgından turizm endüstrisi de oldukça etkilenmiştir. Aşağıdaki tabloda (Tablo 4), turizm endüstrisinde istihdam edilen çalışanların turizm endüstrisi içerisindeki dağılımına yer verilmektedir.

Tablo 4. Turizm Endüstrisi Çalışan Sayıları

Sektörler	2021	2020 Değişim (%)
Yiyecek İçecek Hizmetleri	613.729	-13
Konaklama İşletmeciliği	237.623	-2,6
Spor, Eğlence ve Dinlenme Faaliyetleri	48.959	-10
Seyahat Acentacılığı ve Tur Operatörlüğü Hizmetleri	46.177	-13
Havayolu İşletmeciliği	28.859	-3,3
Turizm Endüstrisi Toplamı	975.347	-10,2
Genel Toplam	15.055.602	6,4

Kaynak: Turizm Data Bank, 2021.

2020 yılında turizm endüstrisinde istihdam edilen sigortalı çalışan sayısı %8 artarak 1 milyon 86 bin kişiye ulaşmıştır. 2021 yılı Ocak ayı itibarıyla turizm endüstrisinde sigortalı çalışan sayısında %10,2 düşüş yaşanmış, bu sayı 975.347 kişiye düşmüştür (Turizm Data Bank, 2021). Tablo 4'teki veriler incelendiğinde, özellikle yiyecek içecek hizmetleri ile seyahat acentacılığı ve tur operatörlüğü hizmetleri çalışanlarının sayılarında diğer turizm işletmelerinde çalışan sayılarına göre daha fazla düşüş yaşandığı görülmektedir. Bu durum; salgının engellenmesi amacıyla yiyecek içecek işletmelerinin belirli süreliğine kapatılması ve sonrasında sadece paket servis hizmeti ile faaliyetlerini sürdürmelerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca tüketicilerin (turist / ziyaretçi) turizm faaliyetlerine katılmalarının azalmasıyla seyahat acentaları ve tur operatörlerine duyulan ihtiyacın da azaldığı bilinmektedir. Bu nedenle uzun bir süre tam olarak faaliyet gösteremeyen bu işletmelerin ilk etapta çalışan sayılarını azaltma yoluna gittikleri söylenebilir.

5. Sonuç ve Öneriler

Turizm, yapısı itibarıyla krizlere karşı son derece hassas bir endüstridir. Endüstri içerisinde geçmişten günümüze çeşitli sebeplerden kaynaklanan birçok kriz meydana gelmiştir. Yaşanan bu krizlerden turizm endüstrisini en çok etkileyenlerden birisi de hiç kuşkusuz salgın hastalıklardan kaynaklanan krizler olmuştur.

2019 yılı sonunda dünyada yayılmaya ve 2020 yılı itibarıyla Türkiye'de de görülmeye başlayan bir diğer önemli hastalık da Covid-19 salgınıdır. Kısa süre içerisinde dünya genelinde hızla yayılan ve pandemi olarak ilan edilen küresel Covid-19 salgını, turizm endüstrisini önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu çalışmada Covid-19 salgınının turizm endüstrisi üzerindeki etkisi ve geçmiş dönemlerde diğer salgın hastalıklardan kaynaklı meydana gelen krizlerin turizm endüstrisi üzerindeki etkisinin karşılaştırılması yapılmıştır. Geçmiş dönemlerde yaşanan SARS, kuş gribi, domuz gribi gibi salgın hastalıklar turizm endüstrisini hiç kuşkusuz etkilemiştir. Fakat günümüzde hâlâ etkisi devam eden Covid-19 salgınının turizm endüstrisi üzerindeki etkisi geçmiş dönemde yaşanan bu salgın hastalıklardan çok daha fazla olmuştur. Turizm gelirleri 12.1 milyar dolara, ziyaretçi sayısı 15.9 milyon kişiye düşmüştür. Turizm gelirleri ve ziyaretçi sayıları 2019 yılı ile kıyaslandığında bir önceki yıla göre turizm gelirlerinde %65,1 ziyaretçi sayılarında ise %69,1 düşüş yaşandığı anlaşılmaktadır. Son on yedi yıllık turizm verileri incelendiğinde hiçbir dönemde turizm gelirleri ve turist sayılarında bu oranda düşüşün yaşanmadığı görülmektedir. Covid-19 salgınına ilişkin Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) tarafından yapılan değerlendirmeye göre; küresel salgının turizm endüstrisine verdiği zarar 2009 yılındaki küresel ekonomik krizin sekiz katı şeklinde

olmuştur (Türkiye Seyahat Acentaları Birliği, 2020: 6). Salgın hastalıkların ya da krizlerin yaşandığı dönemlerde turizm gelirlerinde düşüş gerçekleşse de bu durumun kişi başı turizm gelirlerini önemli ölçüde etkilemediği söylenebilir.

Gerçekleştirilen çalışma neticesinde pandemi olarak ilan edilen küresel Covid-19 salgınının Türkiye turizm endüstrisini olumsuz yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Salgın, endüstri içerisinde faaliyet gösteren işletmeleri ve çalışanlarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Salgın neticesinde endüstri içerisinde çalışan sigortalı çalışan sayısında %10,2 düşüş meydana gelmiştir. Turizm, çarpan etkisi yüksek bir endüstridir. Turizmin, tüm paydaşları etkilemesinin yanı sıra, içerisinde bulunduğu durum nedeniyle diğer endüstrilerdeki işletmeleri de etkilemesi beklenen muhtemel sonuçlar arasındadır.

Geçmiş dönemlere göre etkisi çok daha fazla olan Covid-19 salgını neticesinde tüketici davranışlarının değişeceği öngörülmektedir. Salgın öncesi dönemde turizm faaliyetlerine katılımda fiyat, destinasyon çekiciliği gibi unsurlar etkili olurken, günümüzde sağlık, hijyen unsurları ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda turizm endüstrisi içerisinde faaliyet gösteren işletmelerin azalan turizm talebini artırmaya yönelik geliştirecekleri stratejilerde bu unsurları ön planda tutmaları önerilmektedir. Ayrıca azalan turizm geliri ve ziyaretçi sayılarını artırmaya yönelik uygulanacak pazarlama stratejilerinde geçmiş dönemlerde yaşanan salgın hastalık kaynaklı kriz dönemlerindeki pazarlama stratejilerinden farklı ve çok daha yoğun pazarlama faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi önerilmektedir.

Referanslar

- Akıncı, Z. (2010). *Konaklama işletmelerinde kriz yönetimi: Alanya bölgesindeki konaklama işletmelerinde kriz sürecinde karşılaşılan sorunların tespit ve çözümüne yönelik bir araştırma*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Bahar, O. ve İlal, Ç. N. (2020). Coronavirüsün (Covid-19) turizm sektörü üzerindeki ekonomik etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 125-139.
- Bakar, N. A. ve Rosbi, S. (2020). Effect of coronavirus disease (COVID-19) to tourism industry. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 7(4), 189-193.
- Boyacıoğlu, E. Z. (2021). Covid 19 pandemisi sonrası turizmde inovatif gelişmeler. İçinde Ş. Karabulut (Edt.), *İktisadi, sosyal ve kültürel yönleriyle turizm* (277-290. ss.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Carroll, C. (2009). Defying a reputational crisis - Cadbury's Salmonella scare: Why are customers willing to forgive and forget? *Corporate Reputation Review*, 12(1), 64-82.
- Coombs, W. (2007). Protecting organization reputations during a crisis: The development and application of situational crisis communication theory. *Corporate Reputation Review*, 10(3), 163-176.
- Coşkun, R., Altunışık, R. ve Yıldırım, E. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı* (9. Baskı). Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Çakmak, T. F. (2018). *Turizm endüstrisinde kriz yönetimi: Turist rehberleri üzerine bir alan araştırması*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Çeti, B. ve Ünlüönen, K. (2019). Salgın hastalıklar sebebiyle oluşan krizlerin turizm sektörü üzerindeki etkisinin değerlendirilmesi. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi*, 22(2), 109-128.
- Delice, G. (2003). Finansal krizler: Teorik ve tarihsel bir perspektif. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20, 57-81.
- Demir, M., Günaydın, Y. ve Demir, S. Ş. (2020). Koronavirüs (Covid-19) salgınının Türkiye'de turizm üzerindeki öncülleri, etkileri ve sonuçlarının değerlendirilmesi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 80-107.
- Doğan, M. (2013). Bir kriz faktörü olarak taşıma kapasitesi aşımı ve Bozcaada örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 85-108.
- Farzanegan, M. R., Gholipour, H. F., Feizi, M., Nunkoo, R. ve Andargoli, A. E. (2021). International tourism and outbreak of coronavirus (COVID-19): A cross-country analysis. *Journal of Travel Research*, 60(3), 687-692.
- Glaesser, D. (2006). *Crisis management in the tourism industry*. London: Routledge.
- Güneş, M. ve Beyazıt, E. (2010). Özel işletmelerde kriz yönetimi üzerine genel bir değerlendirme. *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2), 15-33.
- Gür, C. (2019). *Dünyada ve Türkiye'de yaşanan krizlerin turizm sektörüne etkileri ve çözümleri*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü (2021). Avian İnfluenza (Kuş Gribi). Erişim adresi <https://sagligim.gov.tr/bulasici-hastaliklar/liste/686-avian-influenza-ku%C5%9F->
- Worldometer (2021). Covid-19 Coronavirus Pandemic. Erişim adresi <https://www.worldometers.info/coronavirus/>
- İbiş, S. (2020). Covid-19 salgınının seyahat acentaları üzerine etkisi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 85-98.
- Keown-McMullan, C. (1997). Crisis: When does a molehill become a mountain? *Disaster Prevention and Management*, 6(1), 4-10.
- Khan, A. A. (2020). Covid-19 salgınının turizm üzerindeki etkileri: Safranbolu Miras kenti örneği. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 8(2), 28-37.
- Kiper, V. O., Saraç, Ö., Çolak, O. ve Batman, O. (2020). Covid-19 salgınıyla oluşan krizlerin turizm faaliyetleri üzerindeki etkilerinin turizm akademisyenleri tarafından değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(43), 527-551.
- Köşker, H. (2017). Krizlerin turizm sektörüne etkileri üzerine bir araştırma: 2016 yılı Türkiye örneği. *Akademik Bakış Dergisi*, 62, 216-230.
- Küçükaltan, D., Tükeltürk, A. Ş. ve Çiftçi, G. (2015). *Otel işletmelerinde kriz yönetimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Laws, E. ve Prideaux, B. (2005). Crisis management: A suggested typology. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 19(2-3), 1-8.
- Manap Davras, G. ve Aktel, M. (2018). 2015-2016 krizinin Türkiye turizmine yansımaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 9(21), 27-38.
- Oduncuoğlu, F. (2021). Covid 19 salgınının turizm sektörüne etkisinin hizmet pazarlama karması. İçinde Ş. Karabulut (Edt.), *Turizm işletmeciliği, pazarlaması ve ekonomisi* (309-333. ss.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Özkoçak, V., Koç, F. ve Gültekin, T. (2020). Pandemilere antropolojik bakış: Koronavirüs (Covid-19) örneği. *Turkish Studies*, 15(2), 1183-1195.

- Pedraza, J. M. (2010). Elements for effective management of a business corporation crisis situation. In H. Eder ve P. Alvintzi (Eds.), *Crisis management* (1-46. ss.). New York: Nova Science Publishers.
- Raoult, D., Mouffok, N., Bitam, I., Piarroux, R. ve Drancourt, M. (2013). Plague: History and contemporary analysis. *Journal of Infection*, 66, 18-26.
- Ritchie, B. (2004). Chaos, crises and disasters: A strategic approach to crisis management in the tourism industry. *Tourism Management*, 25(6), 669-683.
- Scott, N. ve Laws, E. (2005). Tourism crises and disasters: Enhancing understanding of system effects. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 2-3, 149-158.
- Tuğsal, T. (2016). Kriz dönemlerinde uygulanan insan kaynakları politikalarının örgütsel bağlılıkla ilişkisi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 4(2), 57-69.
- Turizm Data Bank. (2021). Güncel turizm haberleri. Erişim adresi <https://www.turizmdatabank.com/turkiye-turizm-calisani-sayisi-ne-kadar-geriledi/>
- Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı. (2020). Türkiye günlük Koronavirüs tablosu. Erişim adresi <https://covid19.saglik.gov.tr/>.
- Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2021). Turizm İstatistikleri. Erişim adresi <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-201116/turizm-gelirleri-ve-giderleri.html>.
- Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2021). Turizm İstatistikleri. Erişim adresi <https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html>.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2021). İstatistik veri portalı. Erişim adresi <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Egitim,-Kultur,-Spor-ve-Turizm-105>.
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği. (2020). COVID-19 sürecinde Türkiye ve Dünya turizmi değerlendirmesi. Erişim adresi <https://www.tursab.org.tr/e-dergi?pdf=/assets/assets/uploads/arastirmalar/covid-19-surecinde-turkiye-ve-dunya-turizmi.pdf>.
- Vergiliel Tüz, M. (2014). *Kriz yönetimi* (5. basım). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Vural, G. ve Uçar, H. İ. (2017). Krizlerin türk turizm sektörünün finansal durumuna ve piyasa duyarlılığına etkisi: 1999-2015 dönemi üzerine bir uygulama. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(3), 257-271.
- World Travel and Tourism Council (2020). WTTC outlines what “The new normal” will look like as we start to travel. Erişim adresi <https://wttc.org/News-Article/WTTC-outlines-what-the-newnormal-will-look-like-as-we-start-to-travel>.
- Zerenler, M. (2004). Kriz dönemlerinde üretim süreci esnekliğinin işletme performansına etkileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(6), 99-132.
- Zeydan, İ. ve Gürbüz, A. (2020). 21. Yüzyıldaki pandemiler ve turizm sektörüne etkileri. 3. *International Economics, Business and Social Sciences Congress* içinde (126-132 ss.). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçüimam Üniversitesi.